

Σπουδές στο γαλανόμαυρο

φασίστες και παρακρατικοί στην κοιτίδα της δημοκρατίας

Όπως λέγαμε και στο προηγούμενο τεύχος, ο δεύτερος τόμος των «Σπουδών στο Γαλανόμαυρο» βρίσκεται σε διαδικασία έκδοσης. Κατά τη διάρκεια της διαδικασίας, που κατέλαβε τις καλοκαιρινές μας διακοπές (πάλι καλά, γιατί δεν είχαμε τι να κάνουμε), γράφτηκαν τρία ακόμη κεφάλαια, τα οποία προδημοσιεύουμε. Θεωρούμε το όλο πράγμα κάποιου είδους διαφήμιση του επερχόμενου βιβλίου. Ακολουθεί το δεύτερο από τα καινούρια κεφάλαια.

ΤΟ «ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ» ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ ΚΑΙ ΠΩΣ ΕΚΤΟΤΕ ΔΙΑΦΕΥΓΕΙ ΑΠΟ ΤΟ ΑΓΡΥΠΝΟ ΜΑΤΙ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ ΤΟΥ ΛΙΜΟΥ

Οι ιστορικές πραγματείες σχετικά με τον κατοχικό λιμό, επιδεικνύουν πραγματικό έρωτα για τη στατιστική. Γεμίζουν με πίνακες και νούμερα, κατηγοριοποιούν τους νεκρούς βάσει φύλου, ηλικίας και γεωγραφικής προέλευσης, αναφέρονται απαρέγκλιτα στις ημερήσιες θερμίδες που κατά μέσο όρο κατανάλωναν οι Αθηναίοι μεταξύ του Οκτώβρη του 1941 και του Οκτώβρη του 1942. Όπως είδαμε στο προηγούμενο τεύχος, ο έρωτας για τη στατιστική του θανάτου είναι βολικός, γιατί αποστρέφει το βλέμμα μας από τους ζωντανούς.¹ Φανταζόμαστε βέβαια πως μπορεί εδώ να γίνει και μια συζήτηση με όρους επιστημονικής αναγκαιότητας: είναι λογικό η πείνα να προσεγγίζεται με όρους στατιστικής και αριθμών, θα έλεγαν οι εραστές της στατιστικής. Πώς αλλιώς να μιλήσει κανείς για φαινόμενα τόσο μαζικά και καθολικά, για φαινόμενα που αφορούσαν εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους;

Όντως φαινόμενα που αφορούσαν εκατοντάδες χιλιάδες, ακόμη και εκατομμύρια ανθρώπους. Η στατιστική, η ακριβής μέτρηση, κατηγοριοποίηση και καταγραφή των κοινωνικών τεκταινομένων, είναι ένας από τους βασικούς τρόπους με τους οποίους τα έθνη κράτη από γεννησιμιού τους αντιλήφθηκαν τη «γνώση» γύρω από τον πληθυσμό και τη γεωγραφική περιοχή που βρέθηκαν να διαφεντεύουν. Η ρίζα άλλωστε της λέξης δεν είναι αρχαιοελληνική, όπως είναι συνηθισμένοι να αναμένουν οι Έλληνες από τις κάθε λογής επιστημονικές λέξεις. Η λέξη «statistics» προέρχεται από τη λέξη «state» η στατιστική είναι τα μαθηματικά του κράτους. Παρά την ξενική τους προέλευση, το ελληνικό κράτος είχε αρχίσει να χρησιμοποιεί τις στατιστικές μεθόδους από τις απαρχές του.² Είναι γι' αυτό που γνωρίζουμε ιδιόρρυθμα γεγονότα όπως ότι πριν την κατοχή οι Έλληνες συνήθιζαν να τρώνε «750 γραμμάρια ψωμί κατά κεφαλή την ημέρα»³ οπότε μπορούμε να φανταστούμε πόσο ψωμί έτρωγαν αυτοί που ήταν αναγκασμένοι να τρώνε αποκλειστικά ψωμί και τι τους συνέβη όταν το ψωμί εξαφανίστηκε ως δια μαγείας.

Αυτού του είδους η προϋπάρχουσα στατιστική τεχνογνωσία των Ελλήνων ειδικών, έδειξε την αξία της με το ξέσπασμα του λιμού. Συγκεκριμένα, μπορεί οι Έλληνες επιστήμονες να σήκωσαν τα χέρια ψηλά ως προς την «αντιμετώπιση του φαινομένου», ήταν όμως όλοι τους εξαιρετικά εξοικειωμένοι με τις στατιστικές μεθόδους, οπότε μπορούσαν να μετρούν μετά μανίας. Τα αποτελέσματα των μετρήσεών τους έχουν αποθηκευθεί με τον πιο συγυρισμένο τρόπο και σήμερα αποτελούν τις βασικές «πρωτογενείς πηγές» των Ελλήνων ιστορικών. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, το είδος των πηγών τείνει να γεννάει και τις αντίστοιχες χρήσιμες ιδέες. Για παράδειγμα, ο Χρήστος Λούκος, αφού παραθέτει πίνακες επί πινάκων και ημερολόγια επί ημερολογίων, κλείνει τη σχετική του συνεισφορά με μια σύντομη ενότητα που αφορά τις «αντιστάσεις» ενάντια στον λιμό. Η εν λόγω ενότητα ξεκινά ως εξής:

Ουρά για συσσίτιο στην Αθήνα της Κατοχής. Αν παρατηρήσει κάποιος ελάχιστα προσεκτικά θα διαπιστώσει ότι το 99% είναι γυναίκες και παιδιά. Αυτό προφανώς δεν σημαίνει ότι οι άνδρες δεν πεινούσαν, αλλά ότι το βάρος της καθημερινής επιβίωσης της οικογένειας - που μπορεί να σήμαινε ώρες αναμονής για ένα τενεκεδάκι σούπα - το είχαν αναλάβει σχεδόν εξ ολοκλήρου οι γυναίκες.

Υπήρχαν και άλλες ουρές, όπως η παρακάτω. Ουρά στην Ομόνοια για αγορά τσιγάρων. Δεν ξέρουμε πόσο τυχαίο είναι, αλλά εδώ το 99% αυτών που περιμένουν είναι άνδρες.

Πολλοί που βίωσαν έντονα, ακόμη και τραυματικά, την πείνα μπόρεσαν να μετατρέψουν, ιδιαίτερα με την πρώτη βελτίωση του επισιτιστικού προβλήματος, το σωματικό και ψυχικό αδιέξοδό τους σε έντονη βούληση για ζωή και αισιοδοξία για ένα καλύτερο μέλλον. Ως πρώτος δείκτης αισιοδοξίας, με τη βαρύτητα που έχει για όλο το κοινωνικό σώμα, είναι η αύξηση των γεννήσεων. Όπως φαίνεται από τους πίνακες που ακολουθούν, παντού οι νέες ζωές ήλθαν να εξισορροπήσουν τις απώλειες του θανάτου.

Στην Αθήνα ο μηνιαίος μέσος όρος γεννήσεων από 549,83 που είχε πέσει το 1942, ανέβηκε σε 873,33 το 1943 και 1180 το 1944 (...)⁴

Το συμπέρασμα κατατίθεται εδώ συγυρισμένο και κολληριστό όσο και οι κατοχικοί στατιστικοί πίνακες, για να μην πούμε όσο και το excel το ίδιο. Η δημογραφία της ζωής ενάντια στη δημογραφία του θανάτου ήταν ό,τι πιο ελπιδοφόρο είχε να προτάξει η ελληνική εργατική τάξη έπειτα από όσα της συνέβησαν. Δύο, τρία και τέσσερα χρόνια πείνα και θάνατος, ένας ακύρωτος εμφύλιος, ο ταξικός προσανατολισμός του θανατικού, και το αντίστοιχο ταξικό μίσος, όλα τους θολώνουν μπρος στην αντικειμενική απεικόνιση της «αισιοδοξίας» μέσω αριθμών. Λίγες σελίδες πριν, ο Λούκος σημειώνει το προφανές: «η ανισότητα απέναντι στη ζωή οδηγεί τελικά και σε ανισότητα απέναντι στη συμφορά και τον θάνατο».⁵ Λίγες σελίδες μετά, «η ανισότητα απέναντι στη ζωή», δεν μετατρέπεται σε ανισότητα απέναντι στη δημιουργία νέας ζωής, αλλά σε εθνικό θρίαμβο μέσω μαζικών βιολογικών λειτουργιών. Τα επιστημονικά εργαλεία του Λούκου τον καθοδηγούν με ασφάλεια και ο Λούκος καταλήγει να μιλάει για τα θύματα του λιμού, για την ελληνική κοινωνία και τελικά για το παρελθόν το ίδιο, χρησιμοποιώντας τους όρους της βιομηχανικής κτηνοτροφίας: πεινούσαν δεν γεννούσαν - χορταίναν και γεννούσαν - τι είχαν, τι είχαν τα έρμα και ψοφούσαν;

Θα μπορούσε να αποδώσει κανείς τη μαγική επίδραση των αριθμών επί του εγκεφάλου των Ελλήνων ιστορικών σε εκείνο το είδος μη παρεμβατικής λοβοτομής που παλιά λεγόταν «τρίτη δέσμη» και τώρα τελευταία «θεωρητική κατεύθυνση». Στην πραγματικότητα όμως τα πράγματα είναι σοβαρότερα και πολύ πιο εκούσια. Το πόσο σοβαρότερα και πόσο εκούσια, φαίνεται αν στραφούμε σε περιπτώσεις όπου οι Έλληνες ιστορικοί, όλοι μαζί, ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθέτησης, αδιαφορούν παγερά για την αγαπημένη τους στατιστική, πολύ απλά γιατί δεν τους βολεύει. Μια τέτοια περίπτωση θα μας απασχολήσει παρακάτω.

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΤΕ ΜΕ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΠΑΡΑΔΟΞΑ

Θα ξεκινήσουμε από μια απλή αριθμητική διαπίστωση που η Ευγενία Μπουρνόβα ανασύρει από το παρελθόν:

Από της 1/9/1941 έως της 31/8/1942, από τον Σταθμό των Πρώτων Βοηθειών [Αθηνών] διήλθαν 4.371 ασθενείς εξ αιτίας. 3.163 άνδρες, 550 γυναίκες και 1018 παιδιά. 141 πέθαναν αυθημερόν...⁶

Αυτή η κραυγαλέα αναντιστοιχία ως προς το φύλο των ετησίως λιμοκτονούντων διατρέχει όλες τις στατιστικές της κατοχικής πείνας. Ο Λούκος, για να δώσουμε ένα άλλο παράδειγμα, σημειώνει ότι «τον Ιανουάριο του 1942 σε σύνολο 3096 θανάτων, το 66,40% ήταν άνδρες και το 33,60% ήταν γυναίκες, οι οποίες μάλιστα υπερτερούσαν, κατά την επίσημη απογραφή, αριθμητικά».⁷ Το πολύ πρόσφατο βιβλίο του αυστηρού Κώστα Κωστή, όπου λογικά αναμένουμε να βρούμε την τελευταία λέξη της μετασβωρωνικής δεξιάς ιστοριογραφίας επί του ζητήματος, επίσης σημειώνει ότι «στις διάφορες κατηγορίες του πληθυσμού που επλήγησαν από τον λιμό, οι νεαροί ενήλικες άνδρες ξεπερνούν σημαντικά τις γυναίκες».⁸

Δεν πρέπει να υποτιμούμε το ζήτημα: Ογδόντα χρόνια τώρα, από την αποφράδα μέρα που το πρώτο λιμασμένο πτώμα ανακαλύφθηκε μετά πόνου ψυχής, ένα στατιστικό παράδοξο πλανάται πάνω από την ελληνική ιστοριογραφία. Οι νεκρές από πείνα γυναίκες που εμφανίζονται στις στατιστικές δεν είναι ούτε οι μισές από τους άνδρες. Φορές φορές είναι λιγότερες ακόμη και από τα νεκρά παιδιά. Οι Έλληνες ιστορικοί, που όλα αυτά τα ογδόντα χρόνια αναμετρούνται ρωμαλέα με το παράδοξο, έχουν συνεισφέρει τις αντίστοιχες επιστημονικές ερμηνείες. Σύμφωνα με την Ευγενία Μπουρνόβα για παράδειγμα,

Οι άγαμες φαίνεται ότι κινδύνεψαν λιγότερο, ίσως επειδή δεν εργάζονταν, κατά συνέπεια είχαν ανάγκη από λιγότερες θερμίδες, αφενός, και αφετέρου προστατεύονταν από τους ηλικιωμένους γονείς τους.⁹

Το φανταστικό πείραμα θερμιδομετρίας της κυρίας Μπουρνόβα εμφανίζεται ακλόνητο: όποιος δεν δουλεύει, έχει ανάγκη από λιγότερες θερμίδες, οπότε επιβιώνει. Κρίμα που κανείς δεν φρόντισε να προειδοποιήσει εκείνους τους ηλίθιους που επέμεναν να δουλεύουν! Αλλά και η προστασία που παρείχαν οι «ηλικιωμένοι γονείς» αποδεικνύεται εξίσου αμφιλεγόμενη, αν λάβει κανείς υπ' όψη ότι «στους θανάτους και των δύο φύλων σαφώς υπερτερούν οι μεγάλες ηλικίες, κυρίως 61-70 και 71-80 ετών», γεγονός που μας οδηγεί να υποψιαστούμε ότι οι «ηλικιωμένοι» της συγκεκριμένης κοινωνικής θέσης δεν μπορούσαν να προστατεύσουν ούτε τον εαυτό τους.¹⁰

Μ' αυτά και μ' αυτά, η ενεργειακή ερμηνεία του παράδοξου κατά Ευγενία Μπουρνόβα δεν τα πήγε πολύ καλά και οι επόμενες ιστοριογραφικές συνεισφορές ντρέπονται να την υιοθετήσουν ευθέως. Την υιοθετούν βέβαια πλαγίως: ο Χρήστος Λούκος, που βρέθηκε να αντιμετωπίζει το ίδιο ζήτημα λίγα χρόνια μετά, απέφυγε επιδέξια τις επικίνδυνες ατραπούς της θερμιδομετρίας και της γυναικείας «βιολογικής ανθεκτικότητας», προσφεύγοντας στα θερμιδικά και εργασιακά βάρη που παραδοσιακά συνοδεύουν την ανδρική έμφυλη ταυτότητα:

Ως αιτία αυτής της διαφοράς αναφέρεται συνήθως η μεγαλύτερη βιολογική ανθεκτικότητα των γυναικών, αλλά θα πρέπει να αποδοθεί κυρίως στη μεγαλύτερη έκθεση των ανδρών σε κάθε είδους ταλαιπωρία λόγω εργασίας και της προσπάθειας για αναζήτηση τροφής προς σωτηρία όλης της οικογένειας.¹¹

Ευτυχώς, φαίνεται πως, από κάποιο καπρίτσιο της φύσης, αυτός ο θάνατος του άνδρα λόγω «ταλαιπωρίας», πάντοτε επερχόταν αρκετά αργά ώστε η ακαμάτρα γυναίκα του να προλάβει τη «βελτίωση του επισιτιστικού προβλήματος» και να επιβιώσει. Μετά, συμμετέχοντας στη γενική «αισιοδοξία», αυτή η γυναίκα γεννούσε πέντε παιδιά ή κάτι τέτοιο και στο τέλος για βραβείο την κάναμε πίνακα, όπου εδώ ως «πίνακα» πρέπει να εννοείται ο στατιστικός πίνακας, γιατί οι άλλοι πίνακες είναι για τους σημαντικούς ανθρώπους.

Η τελευταία μας ελπίδα για μια αξιοπρεπή ερμηνεία του παραδόξου¹² είναι ο Κώστας Κωστής, που όπως είπαμε, γράφει το 2019, οπότε μας μεταφέρει την τελευταία λέξη επί του ζητήματος. Η κατά Κωστή τελευταία λέξη είναι το περί λιμού βιβλίο της Βιολέτας Χιονίδου που «αποτελεί ασφαλώς την καλύτερη εργασία για το θέμα του κατοχικού λιμού».¹³ Πράγματι, με την ασφάλεια της ασφαλώς καλύτερης εργασίας να του δίνει κουράγιο, ο Κωστής διαπιστώνει λακωνικά ότι:

Η ερμηνεία που έχει προταθεί για το φαινόμενο αυτό συναρτάται με την πιθανά μεγαλύτερη ικανότητα βιολογικής προσαρμογής των γυναικών στις συνθήκες της κρίσης.¹⁴

Προσέξτε μην αφαιρεθείτε, γιατί εδώ βρισκόμαστε μπροστά σε υποδειγματική περίπτωση ιστορικής γραφής: ο Κωστής δεν ξέρει - αλλά μια καθόλα αξιόλογη συνάδελφος πρότεινε - μια ερμηνεία του φαινομένου - η οποία συναρτάται - με ένα άλλο πιθανό φαινόμενο. Πιθανόν. Όπως εύκολα καταλαβαίνουμε, κάτι σάπιο υπάρχει στο βασίλειο της Δανιμαρκίας· και ο Κώστας Κωστής το οσμίζεται.

ΤΟ «ΣΞΕΟΥΑΛΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ»

Το πλέον αξιοθαύμαστο στην περίπτωση του Κώστα Κωστή είναι η υπολογισμένη με το μικρόμετρο διατύπωση που περιβάλλει το «βιολογικό» τμήμα του επιχειρήματος: η απόσταση από τη σκέτα «μεγαλύτερη βιολογική ανθεκτικότητα» των γυναικών, που απορρίπτει ο Λούκος, μέχρι την «μεγαλύτερη ικανότητα βιολογικής προσαρμογής στις συνθήκες της κρίσης» που επισημαίνει ο Κωστής, με την πρώτη ματιά φαίνεται μικρή. Γίνεται όμως πολύ σημαντικότερη αν την πάρουμε στην κυριολεξία της: οι γυναίκες επέδειξαν «μεγαλύτερη ικανότητα προσαρμογής στις συνθήκες της κρίσης», μέσω της «βιολογικής» οδού· γι' αυτό και επρόκειτο για «βιολογική προσαρμογή»!

Στραμπουλώντας τη γλώσσα με τρόπο που θα οδηγούσε τον επιμελητή της *Καθημερινής* στην παράνοια, ο Κωστής φτάνει λίγο πριν την πλήρη υιοθέτηση του δαρβινισμού για την εξήγηση των ιστορικών φαινομένων. Και πάλι όμως, την τελευταία στιγμή, η δαρβινική στροφή αποδεικνύεται παραπλανητική. Διότι ας σκεφτούμε: ποια άραγες να είναι η βασική διαφορά της γυναικείας «βιολογίας» από την ανδρική;

Εδώ πλέον βρισκόμαστε σε έδαφος σαθρό και επικίνδυνο. Η αμφισημία και η συσκοτίση συνοδεύουν το συγκεκριμένο ζήτημα, ήδη από την επομένη του λιμού. Για παράδειγμα, οι κατά πάσα πιθανότητα προοδευτικοί ψυχίατροι που το 1947 εκμεταλλεύτηκαν τις κατοχικές εμπειρίες τους για να γράψουν τον τόμο *Η Ψυχοπαθολογία της Πείνας, του Φόβου και του Άγχους*, περιλαμβάνουν την παρακάτω κρυπτική αναφορά:

Η έρευνά μας περιέχει και πολύ άλλο υλικό, για τη μελέτη και άλλων αντιδράσεων του ελληνικού λαού· όπως λόγου χάρη το σεξουαλικό πρόβλημα στην κατοχή. Επιφύλασσομεθα όμως να το δώσουμε σε άλλη μελέτη, γιατί ξεπερνά τα όρια που ορίσαμε για την εργασία μας αυτή.¹⁵

Ο Λούκος, που ανασύρει το απόσπασμα από τη σελίδα 20 αυτού του παλιού βιβλίου, θεωρεί πως το «σεξουαλικό πρόβλημα στην κατοχή» εξατλούνταν στην «πτώση του σεξουαλικού τόνου, την κάμψη της σεξουαλικής δραστηριότητας», που οι συγγραφείς εντοπίζουν να χαρακτηρίζει τα θύματα του λιμού στη σελίδα 298.

Καθόλου δεν πρέπει να αμφιβάλουμε ότι ο αργόσυρτος, επί τρεις ή τέσσερις μήνες, θάνατος από πείνα, όσο να 'ναι θα συνδέεται με κάποια σταδιακή κάμψη της σεξουαλικής δραστηριότητας του υπό μελέτη υποκειμένου. Όπως είδαμε όμως, και όπως καλά γνωρίζουν όλοι οι Έλληνες ιστορικοί, στην Αθήνα της κατοχής, δεν πέθαιναν όλοι από την πείνα. Αντιθέτως, ένα κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας επιτελούσε το χριστιανικό του χρέος παρέχοντας «στους φτωχούς» κόκκαλα και ψαροκόκκαλα μέσω σκουπιδοτενεκέ. Ένα άλλο προβληματιζόταν γύρω από τη σχέση μεταξύ έθνους και κοπής χιλιόχρονων δέντρων. Ένα τρίτο διοριζόταν στο δημόσιο. Ένα τέταρτο δούλευε στον κατοχικό τύπο και έβρισκε πως οι «φτωχοί βιοπαλαιστές» την περνάνε κοτσάνι στα συσσίτια.¹⁶ Τα κατοχικά στρατεύματα επίσης δεν φαίνεται να αντιμετώπιζαν προβλήματα πείνας. Ακόμη και αν εξαιρέσουμε τους πολύ ευαίσθητους, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο «σεξουαλικός τόνος» πολλών από αυτούς τους ανθρώπους, θα πρέπει να ήταν μια χαρά, σφριγιλός και ενεργητικός. Πόσο μάλλον όταν μιλάμε για το ανδρικό τους κομμάτι, όπου η «σεξουαλική δραστηριότητα» εϊθισται να συνδέεται με την εξουσία με όλους τους παλαιότεν γνωστούς τρόπους.

Όλα αυτά βέβαια θα ήταν απλές εικασίες, αν δεν είχαν καταγραφεί στις εφημερίδες της κατοχής. Τον Νοέμβριο του 1941 για παράδειγμα, με την πείνα να καλπάζει, ο Π. Παλαιολόγος, γραφιάς στο *Ελεύθερο Βήμα*, θεώρησε χρέος του να μεταφέρει τα λόγια μιας «άγνωστης Ελληνίδας», που εισάγεται με το συμβολικό όνομα «Αρετή», γρήγορα όμως μετατρέπεται στη θηλυκή εκδοχή του Αγνωστού Στρατιώτη:

Τίτλος: *Η Άγνωστη Ελληνίδα*

Συγγραφέας: Π. Παλαιολόγος

Πηγή: *Ελεύθερο Βήμα*, 20 Νοεμβρίου 1941

Παραπονιέται η Αρετή: «Τίποτε και για μένα; (...) Γύρω στην άλλη όλος ο θόρυβος. Έκλυσι ηθών βλέπουν οι παρατηρητές και σημαίνουν συναγερμό. Ανήλικες και ενήλικες που περιφέρονται στα πεζοδρόμια και προσφέρονται στη δημόσια κατανάλωση. Δεν αρνούμαι την εικόνα, αλλά θα σας ρωτήσω: Εγώ τι γίνομαι; Δεν υπάρχω εγώ; Κι αν υπάρχω γιατί δεν υπολογίζομαι; (...)

Θα το πω, οφείλω να το πω. Υπάρχω. Είμαι η μητέρα, είμαι η γυναίκα, είμαι η αδελφή, είμαι η κοπέλα που μοχθεί για το ψωμί της. Επάνω στην άνθησι της νεότητός μου. Ωραία μου λέει πως είμαι ο καθρέφτης μου. (...) Αθρόες οι προσφορές στην αγορά. Στο γραφείο, στο ατελιέ, στο εργοστάσιο, όπου και αν εργαζώμαι, κάποιος προϊστάμενος βρίσκεται πρόθυμος να με προωθήσει. Χλωμή μου φαίνεσθε δεσποινίς. Θέλετε καμιά άδεια να ξεκουρασθήτε; Ανάγκες έχετε δεσποινίς. Να σας βοηθήσω να προαχθήτε; Για όλα πρόθυμος. Με την γνωστή προϋπόθεσι φυσικά. Το κληρίγγ. Ας έρθη ένας και να πη ότι δέχτηκα τους όρους, ότι έχει αγγίξει το μικρό δακτυλάκι μου. (...)

Εμάς όμως δεν μας βλέπετε. Μιλάτε διαρκώς για τις άλλες. Για τα εκατό,

τα χιλιά, τα όσα θέλετε κουρελάκια, που καταγίνονται με το εμπόριο του φύλου των. Επειδή αυτά φαίνονται στο δρόμο και θορυβούν (...)

Βλέπετε τη γνωστή ελληνίδα στις απασχολήσεις του πεζοδρομίου της. Πίσω από αυτή όμως, βρίσκεται η άλλη, η άγνωστη Ελληνίδα. Αυτή που δεν προσέχετε. Δεν σας δίνω σήμερα το «παρών» για να ζητήσω το μνημείο μου (...) Φοβούμαι όμως μήπως έτσι που (...) δεν προσέχετε παρά μόνο τις ασχήμιες των παραστρατημένων (...) φοβούμαι μήπως (...) γίνετε προπαγανδιστά της διαφθοράς και υπονομευτά των θεμελίων του ελληνικού οίκου.¹⁷

Κι έτσι, στο πρόσωπο της «γνωστής ελληνίδας» και των προϊσταμένων της, μια επιπλέον πιθανή ερμηνεία του ογδοντάχρονου στατιστικού παράδοξου ξεπροβάλλει. Με τα λόγια που χρησιμοποιεί ο Κώστας Κωστής, ισορροπώντας με χάρη μεταξύ του ιστορικού και του γιατρού σε στρατόπεδο συγκέντρωσης, οι γυναίκες επέδειξαν «μεγαλύτερη ικανότητα βιολογικής προσαρμογής στις συνθήκες της κρίσης». Με τα δικά μας λόγια, οι γυναίκες εκείνης της κοινωνικής θέσης που προοριζόταν να πεθάνει από την πείνα, τελικά πέθαναν στη μισή ποσότητα από ό,τι οι άνδρες της ίδιας κοινωνικής θέσης, γιατί, αντί να πεθάνουν, βιάστηκαν μαζικά, συστηματικά ή περιστασιακά, με πληρωμή σε είδος, επί δύο με τέσσερα χρόνια.

Ακόμη και τυφλός που κοιτάζει τις σχετικές πηγές, μπορεί να διαισθανθεί ότι αυτή η όψη του «σεξουαλικού προβλήματος», δηλαδή οι μαζικοί βιασμοί επί πληρωμή, ήταν ιδιαίτερος αισθητή κατά τη διάρκεια της κατοχής.¹⁸ Εξαρχής όμως βρέθηκε «εκτός των ορίων» κάθε μελέτης. Δεν γνωρίζουμε καμία μαρτυρία από κάποια γυναίκα εκείνης της κοινωνικής θέσης που καθιστούσε την επιλογή μεταξύ θανάτου και βιασμού αναγκαστική. Δεν έχουμε καμία αμφιβολία ότι οι ψυχίατροι που εντόπισαν «το σεξουαλικό πρόβλημα» γνώριζαν αρκετές τέτοιες γυναίκες και είχαν στη διάθεσή τους αρκετές τέτοιες μαρτυρίες. Αν όντως ήταν έτσι, κράτησαν το υλικό για την επόμενη μελέτη τους, όταν οι συνθήκες θα είχαν ωριμάσει. Μάλλον υποπτεύονταν ότι οι συνθήκες δεν θα ωριμάζαν ποτέ.

Πράγματι, οι συνθήκες ακόμη να ωριμάσουν. Γιατί, εν τω μεταξύ, το «σεξουαλικό πρόβλημα της κατοχής» επιλύθηκε δια της εξαφάνισής.

Η ΕΠΙΛΥΣΗ ΤΟΥ «ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ»

Το ζήτημα των μαζικών βιασμών ήταν πολύ καυτό για να συζητιέται στην εποχή του, όπως φαίνεται και στη διάσημη μπροσοūra του Δημήτρη Γληνού με τίτλο *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ*, που κυκλοφορούσε ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1942, παρέχοντας την ορθή γραμμή στους οργανωμένους Έλληνες αντιστασιακούς. Εκεί η αναφορά στους μαζικούς βιασμούς ήταν μόνη. Αλλά όσο το αντιστασιακό επιχείρημα του Γληνού εξελισσόταν, τόσο οι περιγραφές του φαινομένου, όσο και η προτεινόμενη αντιμετώπιση, μεταβάλλονταν.

Η πρώτη αναφορά στο ζήτημα ήταν αγανακτισμένη: «Πληρώνουμε τα γλέντια τους, τα μεθύσια τους, τα όργιά τους με τα κορίτσια μας και με τις αδερφές μας».¹⁹ Η δεύτερη αναφορά στο ζήτημα ήταν αναλυτική και αμφίθυμη: ξεκινούσε από «την εκπόρνευσι των γυναικών που πήρε τέτοια καταπληχτική και αναπάντεχη ένταση στον τόπο μας», περιέγραφε «χωρικά σπίτια που μπαινοβγαίνουνε φανερά οι ξένοι αγαπητικοί», υπενθύμιζε ξανά τους «φονιάδες που γυρίζουν αγκαλιά με τις γυναίκες και τις αδερφές μας» και κατέληγε, μάλλον ανησυχητικά, πως «έτσι εγέμισαν οι πολιτείες και τα χωριά μας από αρρώστιες αφροδίσιες».²⁰

Τριάντα σελίδες παρακάτω, κατά την τρίτη εμφάνιση του ζητήματος, η μπροσοūra ξαφνικά παρέλειπε πως πρόκειται για «τα κορίτσια, τις γυναίκες και τις αδερφές μας», και κατέληγε περιγράφοντας την ορθή αντιμετώπιση του φαινομένου:

Κάθε γυναίκα που παραδίδεται στους ξένους είναι χαφιάς και προδότισσα. Να μεταχειρίζεστε γι' αυτές εξευτελιστικά επίθετα και χαρακτηρισμούς και να κάνετε γνωστό πως μετά τον πόλεμο θα χαρακτηί και στα δυο τους μάγουλα με ανεξίτηλα γράμματα ένα μεγάλο κεφαλαίο «Π», που θα σημαίνει «Πόρνη» και «Προδότισσα».²¹

Όπως καταλαβαίνουμε, το ζήτημα των μαζικών βιασμών με αντάλλαγμα

την επιβίωση ήταν εμφανές αλλά και ακανθώδες. Τόσο, που ακόμη και ο «πρωτοπόρος ένδοξος μαχητής του μεγάλου αγώνα» Δημήτρης Γληνός, κατέληγε να προβληματίζεται επί μακρών. Η πηγή του προβληματισμού, δεν ήταν βέβαια η «έκλυση των ηθών» και τα «αφροδίσια», αλλά η εθνική και ταξική φύση, τόσο των αυτοργών, όσο και των θυμάτων της κατοχικής αναγκαστικής πορνείας. Έλληνες βίαζαν Ελληνίδες με γνώμονα την ταξική θέση και αντίτιμο την επιβίωση. Αυτή η τόσο εμφανής διαδικασία ήταν εντελώς ασύμβατη με οποιοδήποτε καλεσμα εθνικής ενότητας για «αντίσταση στον κατακτητή».

Συνήθως η τελική λύση της σελίδας 60 γίνεται αντιληπτή ως αυθόρμητη έκκριση σεξισμού και χρησιμοποιείται από τους κάθε λογής καστοριαδικούς για να τεκμηριώσουν πόσο σκατά ήταν «στην πραγματικότητα» το ΕΑΜ. Είναι μια ερμηνεία ανιστόρητη, και γι' αυτό τόσο φτωχή που καταντάει παραπλανητική. Αντιθέτως, από τη σκοπιά που προτείνουμε εδώ, ο «σεξισμός» παύει να είναι «αυθόρμητος» και γίνεται υπολογισμένος. Παύει να είναι «ιδεολογία» του Γληνού ή του ΕΑΜ, και μετατρέπεται στο κατάλληλο όχημα για να βρεθεί μια αφήγηση της κατοχής πολιτικά λειτουργική, κατάλληλη για τους σκοπούς της νέας εξουσίας του ΕΑΜ.

Πράγματι, η λύση που πρότεινε ο Γληνός οδήγησε άμεσα σε διαδικασίες αποδιοπομπαίου τράγου που είναι εμφανείς στις πηγές προξενώντας φρίκη και καταδίκη. Σε βάθος χρόνου όμως, αποδείχθηκε τόσο πολιτικά λειτουργική που κυριάρχησε ως αφήγηση του παρελθόντος. Και είναι με αυτή τη μορφή που είναι ακόμη μαζί μας, δίχως καθόλου φρίκη και καμία καταδίκη. Η λειτουργικότητα της λύσης του Γληνού εξηγείται εύκολα. Συγκεκριμένα, τα θύματα της διαδικασίας, ακριβώς λόγω του συνδυασμού φύλου και ταξικής θέσης που τις καθιστούσε πρόσφορες για βιασμό, μπορούσαν εύκολα να πάψουν να είναι «Ελληνίδες» να εξοριστούν εκτός του εθνικού σώματος, και να μετατραπούν σε «περιθωριακό φαινόμενο», συνωστίζόμενες υπό την ταμπέλα του «προδότη» μαζί με τους υπόλοιπους «δωσιλογούς». Οπότε και οι θύτες, που επίσης λόγω του συνδυασμού φύλου, ταξικής θέσης και πιθανότατα πλήθους, ήταν πολύ πιο δύσκολο να εξοριστούν από το εθνικό σώμα, έπαυαν να υπάρχουν· οι «προδότισσες» πήγαιναν μόνο με Γερμανούς, οπότε ουδέν το μεμπτόν είχε συντελεστεί. Η διαδικασία του αποδιοπομπαίου τράγου απαντάται από αρχαιότατων χρόνων, όχι γιατί «συνάδει με την ανθρωπινή φύση», αλλά γιατί παραμένει πολιτικά χρήσιμη για κάθε ιεραρχική κοινωνία, μεταφέροντας τα συλλογικά κρίματα σε συγκεκριμένα άτομα.

Εν πάση περιπτώσει, αυτή η παλιά ιδέα, δηλαδή η εξαφάνιση των μαζικών βιασμών της κατοχής μέσω «πορνείας», «δωσιλογισμού» και «ηθικού ελλείμματος», αποδείχθηκε εξαιρετικά επιτυχημένη. Τόσο επιτυχημένη που, όταν κάποιες δεκαετίες μετά, οι Έλληνες ιστορικοί της μεταπολίτευσης βρέθηκαν αντιμέτωποι με την έμφυλη όψη των θανάτων από πείνα, είχαν την πολυτέλεια να παραστήσουν ότι ιδέα δεν είχαν για το «φαινόμενο», που τώρα πια, από «καταπληκτικής και αναπάντεχης έντασης», είχε γίνει τόσο περιθωριακό και τόσο εξαιρετικό όσο κάθε ποικιλία «δωσιλογισμού» αλλά Αρτέμης Μάτσας.

Και μιας και η εξαφάνιση είχε ήδη επιτευχθεί, οι Έλληνες ιστορικοί επέλεξαν, και ακόμη επιλέγουν, να ερμηνεύουν τις στατιστικές του έμφυλου θανάτου με τους

πιο παλαβούς τρόπους του κόσμου, ακόμη και αν εκτίθενται ανεπανόρθωτα κατά τη διάρκεια της διαδικασίας. Πράττουν κατ' αυτόν τον τρόπο γιατί οι στατιστικές του έμφυλου θανάτου παραμένουν ελάχιστα βολικές. Από τη σκοπιά της Σβορωνικής ιστοριογραφίας, η εικόνα μιας κοινωνίας που επιδίδεται σε ταξικά προσανατολισμένους βιασμούς, αρκετά μαζικούς ώστε να παράγουν στατιστικά σημαντική διαφορά, συνεχίζει να είναι ασύμβατη με την «Εθνική Αντίσταση του συνόλου του ελληνικού λαού ενάντια στις δυνάμεις κατοχής». Οι πρόσφατοι εχθροί του Σβορώνου από την άλλη, θα συμφωνούσαν, τόσο με τον Σβορώνο, όσο και με τον Γληνό τον ίδιο, ότι η εικόνα της κατοχής ως εμφύλιου ταξικού πολέμου υπό κρατική επίβλεψη πρέπει να αποφεύγεται δια ροπάλου. Τέλος, από τη σκοπιά των τόσο δημοφιλών την τελευταία εικοσαετία, σπουδών φύλου... ως γνωστόν, ο βασικός στόχος των «σπουδών φύλου» είναι πολύ λιγότερο η ανάδειξη του «φύλου» και πολύ περισσότερο η απόκρυψη της κοινωνικής τάξης, έργο για το οποίο προφανώς μπορεί να βρεθούν και πεδία πολύ πιο πρόσφορα από ετούτο εδώ. Οπότε, σοφά ποιούσες, οι αρμόδιες μέχρι στιγμής αποφεύγουν το ζήτημα· ελπίζουμε να συνεχίσουν έτσι, για να αποφεύγουμε κι εμείς τα αρνητικά συναισθήματα.

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ξεκινήσαμε να ασχολούμαστε με την κατοχική πείνα ακολουθώντας μια συγκεκριμένη μέθοδο. Στο προηγούμενο τεύχος περιγράψαμε αυτή τη μέθοδο με τα λόγια «να κοιτάζουμε πώς έζησαν οι ζωντανοί και όχι πώς πέθαναν οι πεθαμένοι». Ήταν μια περιγραφή της μεθόδου μας από τη χειροτεχνική σκοπιά, οδηγός του μυαλού και του ματιού για όποιον διαβάζει τις πηγές και κοιτάζει τις φωτογραφίες της κατοχής.

Πίσω από αυτόν τον χειροτεχνικό οδηγό όμως, βρίσκεται μια συγκεκριμένη γνώμη για την ταξική διάρθρωση και τις εκδηλώσεις της κατά τη διάρκεια της κατοχής. Πράγματι, πρέπει να έχουμε υπ' όψη ότι, ως ποσοστό, οι νεκροί από την πείνα δεν ήταν ιδιαίτερα πολλοί. Περίπου τριακόσιες χιλιάδες άτομα, το πολύ το πέντε τοις εκατό του ελληνικού πληθυσμού, και εν προκειμένω το κατώτερο πέντε τοις εκατό.²² Όπως είδαμε, η πεισματική εστίαση σε αυτούς τους σχετικά λίγους νεκρούς, με την αναγκαία συνοδεία της φρίκης και της συγκατάβασης, ήδη απαντάται στα ημερολόγια της εποχής. Αυτή η εστίαση ήταν στην εποχή της, και ακόμη είναι, μια επιλογή βαθιά πολιτική. Γιατί καταλήγει στην περιγραφή των δύο πρώτων χρόνων της κατοχής ως παγωμένης εποχής θανάτου. Γιατί αποσύρει το βλέμμα από τους τρόπους με τους οποίους ο θάνατος έγινε αντικείμενο ζωηρής εκμετάλλευσης και τεφτέρι πολυποίκιλων λογαριασμών. Γιατί σε τελική ανάλυση, μετατρέποντας τους νεκρούς σε νούμερα, συσκοτίζει συστηματικά ότι επρόκειτο για το έσχατο ξύσμα από τον πάτο της ταξικής διάρθρωσης. Και όλα αυτά με στόχο να αποσύρει το βλέμμα από την ίδια την ελληνική κοινωνία, και τους τρόπους με τους οποίους επέζησε.

Αντίθετα με όσα υποστηρίζουν υπόκωφα οι οπαδοί των στατιστικών του θανάτου, δεν είναι άτομα οι κοινωνίες· ούτε ζουν και πεθαίνουν μαζί με τα άτομα οι κοινωνίες. Οι κοινωνίες είναι συγκεκριμένοι τρόποι οργάνωσης των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων. Οπότε,

Στον «ελληνικό λαό» υπήρχαν οι πεινασμένοι/ες και υπήρχαν και οι «δαιμόνιοι επιχειρηματίες». Οι τενεκέδες με το λάδι εκτείθονται σε κεντρικό δρόμο της Αθήνας. Πίσω τους οι γνωστοί «λαδέμποροι».

Αναμνηστικές φωτογραφίες Γερμανού αξιωματικού νέο φόντο την Αθήνα και πληρωμένη συντροφιά.

Οι «Πόρνες» και «Προδότισσες» μετά την ήττα των Γερμανών αντιμετώπισαν εξευτελισμούς και βία, όχι μόνο στην Ελλάδα. Εδώ φωτογραφία από την απελευθερωμένη Γαλλία. Η «προδότισσα» διαπομπεύεται με κομμένα τα μαλλιά και εμφανή σημάδια βίας. Γύρω της αυτοί που προφανώς ένιωθαν ότι εκπροσωπούν τον «λαό» και «προδόθηκαν». 99% είναι άνδρες (και εδώ αμφιβάλλουμε ότι υπάρχει κάτι τυχαίο).

όταν στο προηγούμενο τεύχος είπαμε «να κοιτάμε πώς έζησαν οι ζωντανοί», εννοούσαμε να κοιτάμε τους τρόπους οργάνωσης των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων και τις μεταβολές τους. Όσο για αυτό το τελευταίο, ξέρουμε εκ του αποτελέσματος ότι η καπιταλιστική ελληνική κοινωνία επέζησε μια χαρά: επέζησε ως ταξική κοινωνία, διατηρώντας δηλαδή την ταξική της διάρθρωση, και μεταβάλλοντας θεαματικά τις ιδεολογίες της και τους θεσμούς της. Κι επειδή η ελληνική κοινωνία ήταν εξαρχής πεδίο ταξικού πολέμου, η επιβίωσή της κατά τη διάρκεια της κατοχής εμφανίζεται ως ο ταξικός πόλεμος στην ωμότερη μορφή του, με τους νεκρούς, με τους ζωντανούς και με τους αιχμαλώτους του.

Στα όσα ακολουθούν θα συνεχίσουμε έτσι. Με το βλέμμα στους τρόπους επιβίωσης και πολιτικής οργάνωσης, και κυρίως στους τρόπους με τους οποίους η ελληνική κοινωνία κατόρθωσε να επιβιώσει από μια περίοδο ακραίας πόλωσης, ζωής και θανάτου, διατηρώντας τις ταξικές της ιεραρχίες, μεταβάλλοντας τις θρησκευτικές της δοξασίες, τις συνεκτικές της ιδεολογίες, και τις κρατικές της δομές. Όπως είπαμε, για να μείνουν όλα ίδια, έπρεπε όλα να αλλάξουν. Το κατόρθωμα δεν ήταν μικρό. Είναι αυτό το μέγεθος του κατορθώματος που εξασφαλίζει ότι ισχύει το ακριβώς αντίθετο από όσα κάποτε είπε πως πίστευε ο Πολυμέρης Βόγλης.²³ Δηλαδή: το κατοχικό παρελθόν, όσο γίνεται πιο αποκρουστικό, τόσο αποδεικνύεται πιο κατανοητό.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΣ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗΝ ΠΕΙΝΑ

Στο κυρίως κείμενο τολμήσαμε να τσουβαλιάσουμε τους Έλληνες ειδικούς της κατοχής με φράσεις του είδους «σήκωσαν τα χέρια ψηλά» και «μετρούσαν μετά μανιάς». Επειδή αυτού του είδους οι γενικόλογοι αφορισμοί οδηγούν πάντοτε σε αδικίες, θα πρέπει να επισημάσουμε περιπτώσεις όπως του «ιατρού Κ. Μητρόπουλου», που ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1941, πρόνοησε να προσεγγίσει επιστημονικά το ζήτημα, με τρόπο που, όπως θα δούμε, παραμένει έως και σήμερα αξεπέραστος:

Τίτλος: *Αντίδοτα δια τας Δυσχέρειας της Διατροφής*

Συγγραφέας: *Ανώνυμος που μεταφέρει επιστολή του «ιατρού Κ. Μητρόπουλου»*

Πηγή: *Πρωία, 13 Σεπτεμβρίου 1941*

Ημπορεί η επιστήμη να επέμβη ορθολογιστικώς και λαμβάνουσα υπ' όψιν τας ποσότητας και τα είδη των τροφίμων που υπάρχουν, να μας κάμη επωφελείς συστάσεις; (...) [Ευτυχώς], η επιστήμη παρουσιάστηκε αυτόκλητος υπό μορφήν μιας επιστολής του ιατρού κ. Κ. Μητροπούλου, περιεχούσης πολύ χρήσιμους οδηγίας: (...)

α. Μετριάσατε εις το ελάχιστον τας κινήσεις του σώματος, αποφεύγοντες τους μακρινούς περιπάτους και την άσκοπον περιφοράν εις τους δρόμους. Όσοι δεν εργάζονται, ας παραμένουν εις την κλίνην τον περισσότερον καιρόν. Τοιουτοτρόπως περιορίζονται καταπληκτικώς οι καύσεις και ο οργανισμός δεν έχει ανάγκην πολλών θρεπτικών ουσιών. Όσοι όμως είναι υποχρεωμένοι να εργάζονται, ας εργάζονται όσο πρέπει να ζήσουν τώρα, και τον λοιπόν χρόνον ας αναπαύωνται απολύτως.

β. Προσπαθήστε να επωφεληθήτε όσο το δυνατόν περισσότερον της ολίγης τροφής σας και μην τρώγετε κατά την ώραν οργής, κοπώσεως, νευρικού ερεθισμού, στενοχωρίας κλπ.

γ. Εισάγετε εις τον οργανισμόν σας οποιαδήποτε θρεπτικήν ουσίαν, διότι ο οργανισμός μας έχει ανάγκην θερμίδων και όχι εκλεκτικότητας.

δ. Μην απορρίπτετε τίποτε ως άχρηστον. Το αίμα των σφαγίων, τα σπλάχνα, τα οστά ακόμη, καταλλήλως παρασκευαζόμενα μετ' άλλων τροφίμων, αποτελούν ουχί ευκαταφρόνητον θρεπτικήν ουσίαν.

ε. Κάνετε μετρίαν χρήσιν οιοπνευματώχων ποτών (...) Τούτο θα περιορίση τας καύσεις πολυτίμων συστατικών του οργανισμού (...) αλλά και θα προκαλέση και ολίγας στιγμάς ευθύμου διαθέσεως (...).

Όπως βλέπουμε δηλαδή, ο κύριος Μητρόπουλος, εγκαίρως παρείχε τις επιστημονικές διαπιστώσεις περί εργασίας, καύσης θερμίδων και διατροφής, που χρησιμοποιούνται έως σήμερα από τους Έλληνες ιστορικούς για τις ερμηνείες των στατιστικών του λιμού. Και τόσο καιρό κανείς από αυτούς τους αγάριστους δεν καταδέχτηκε να τον βάλει ούτε σε υποσημείωση!

Για να ανέβει ακόμη πιο πολύ η εύθυμος διάθεση, πρέπει να αναφέρουμε

ότι αυτό το ήδη ανεβαστικό επιστημονικό άρθρο συνοδευόταν από μια εξίσου ανεβαστική επιστημονική διαφήμιση:

1. Δες «Η Πείνα: Ζωντανοί, Νεκροί και Κοινωνικές Τάξεις την Ώρα του Λιμού», *Antifa* #67, 11/2019.
2. Για μια σύντομη αναφορά στα «αναλογιστικά μαθηματικά» του ελληνικού «κοινωνικού κράτους», δες «Το Κράτος που Όλοι Αγαπήσαμε: Η Γέννηση, ο Θρίαμβος και η Πτώση του 'Κοινωνικού Κράτους'», *Antifa* #50, 2/2016.
3. Αναφέρεται στο Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από Πείνα: Η Αθήνα τον Χειμώνα του 1941-1942», *Αρχαιοτάξι*, No. 7, Μάιος 2005, σελ. 62.
4. Χ. Λούκος, «Η Πείνα στην Κατοχή: Δημογραφικές και Κοινωνικές Διαστάσεις», στο Χρήστος Χατζηρωσήφ (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα*, 6 τόμοι, Τόμος Γ2, σελ. 258.
5. Στο ίδιο, σελ. 233.
6. Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από Πείνα», όπ. πριν, σελ. 56.
7. Χ. Λούκος, «Η Πείνα στην Κατοχή», ό.π., σελ. 233.
8. Κώστας Κωστής, *Ο Πλούτος της Ελλάδας: Η Ελληνική Οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι Σήμερα*, Πατάκης, 2019, σελ. 293.
9. Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από Πείνα», ό. π., σελ. 66.
10. Χ. Λούκος, «Η Πείνα στην Κατοχή», ό.π., σελ. 234. Αλλού βρίσκουμε ότι «οι ενήλιοι και πάνω από σαράντα χρονών φαίνεται πως ήταν οι πιο ευαίσθητοι, ιδιαίτερα οι άνδρες». Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ: Η Εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, 1994, (Α' Έκδ. 1993), σ. 67.
11. Στο ίδιο, σελ. 234.
12. Ας σημειωθεί ότι η πιο πρόσφατη συμμετοχή στη μάχη της ελληνικής ιστοριογραφίας, κυκλοφόρησε καθώς αυτές οι γραμμές ετοιμάζονται για δημοσίευση, και σοφά προτιμά να κάνει εντελώς το κουνέλι σχετικά με τον έμφυλο χαρακτήρα των κατοχικών θανάτων από πείνα. Αντώνης Λιάκος, *Ο Ελληνικός 20ος Αιώνας*, Πόλις, 2019, κεφάλαιο 3.
13. Κ. Κωστής, *Ο Πλούτος της Ελλάδας*, ό. π., σελ. 288. Η «ασφαλώς καλύτερη» εργασία είναι το V. Hionidou, *Famine and Death in Occupied Greece, 1941-1944*, Κέιμπριτζ 2006.
14. Κ. Κωστής, *Ο Πλούτος της Ελλάδας*, ό. π., σελ. 293.
15. Παρατίθεται στο Χ. Λούκος, «Η Πείνα στην Κατοχή», ό.π., σελ. 251. Αρχική πηγή το Φώτης Σκούρας, (κ.ά), *Συμβολή στη μελέτη της Ψυχοπαθολογίας της Πείνας, του Φόβου και του Άγχους*. Από το Ιατρικό Χρονικό της Κατοχής, Αθήνα, 1947, Επανεκδόση Οδυσσέας, 1991.
16. Για όλα αυτά δες «Η Πείνα: Ζωντανοί, Νεκροί και Κοινωνικές Τάξεις», όπ. πριν.
17. Π. Παλαιολόγος, «Η Άγνωστη Ελληνίδα», *Ελεύθερο Βήμα*, 20 Νοεμβρίου 1941.
18. Και εξαφανίζεται με κάθε ευκαιρία. Ο Mark Mazower, για παράδειγμα, περιλαμβάνει στο βιβλίο του τη φράση «[Στη Σύρο] μερικοί γονείς έστειλαν τις κόρες τους στους Ιταλούς στρατιώτες για ψωμί», δίχως επεξήγηση του τι πάει να πει «στέλνω την κόρη μου για ψωμί» και δίχως καμία αναφορά στην πηγή. Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό. π., σ. 78.
19. Δημήτρης Γληνός, *Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, Ο Ρήγας, Αθήνα 1944, σελ. 26.
20. Στο ίδιο, σελ. 31.
21. Στο ίδιο, σελ. 60.
22. Αυτή η εκτίμηση υιοθετείται γενικώς. Δες πχ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό. π., σ. 67.
23. Δες «Η Πείνα: Ζωντανοί, Νεκροί και Κοινωνικές Τάξεις», όπ. πριν.